

İSLAM DÜNYASININ BİLİM TARİHİ*

Prof.Dr. Hüseyin ATAY

Özet

Bu çalışmada, İslam dünyasının başlangıçtan günümüze kadar geçirmiş olduğu bilimsel gelişim üzerinde genel hatlarıyla durulmaktadır. Bu çalışma aynı zamanda bir öz eleştiri mahiyetinde kaleme alınmıştır. Çalışmada hedeflenen gaye hiçbir zaman kişilerin şahsiyetlerine sataşmak değil bir vakıayı tespitiye çalışmak olmuştur. Bu vakianın tespitiyle de şu anda İslam dünyasının konumu, bilimsel anlamda nerede bulunduğu bir fotoğrafı çıkarılmaya gayret gösterilmiştir. Buradan hareketle Müslüman bilim adamlarının neler yapmaları gerektiği ortaya konulmaya gayret gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelam İlmi, Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, İnanç.

Giriş

Hız. Muhammed 570'de doğdu; kırk yaşında kendisine Yüce Tanrıdan Vahiy geldi, peygamber oldu. Kırk yaşına kadar toplumu içinde dürüstlüğünden ve güvenilirliğinden kendisine Emin (güvenilen) kimse dendi. Bu kırk yıl içinde ne kitap okudu, ne de bir öğretim gördü. Kendi aklına göre hareket etti. Kırk yaşında kendisine vahiy gelmesine ihtiyacı yoktu. Yine aklına göre Emin olarak yaşayabilirdi. Ancak Yüce Allah asırlar önce bir toplumda bazı insanlara vahiy (sözlü bilgi) gönderme ve toplumların doğruyu yapmaya, on-

* Bu makale Prof. Dr. Hüseyin Atay tarafından 20-22 Haziran 2008 tarihlerinde Ankara'da düzenlenen XIII. Kelam Koordinasyon Toplantısında tebliğ olarak sunulmuştur.

ları mutlu kılmaya götürecek yolları, yöntemleri biriyle bildirmeyi gelenek haline getirmişti. Bu geleneği Hz. Muhammed'e de uygulamak istedi ve onu diğer insanları doğruya çağırmakla görevlendirdi. Hz. Muhammed bu görevi başarıyla yaptı. Hz. İsa gibi başarısız olsaydı, başka bir peygamber gönderirdi. Hz. Muhammed peygamberlik görevini çok iyi yaptı ve Yüce Allah da artık insanoğluna bir daha peygamber gönderme geleneğine son vermek için Hz. Muhammed'e insanoğlunun muhtaç olacağı vahiy bilgisini tümünden verdiğini bildirdi ve Hz. Muhammed'i de son peygamber ilan etti. Oysa Tevrat'ta ve İncil'de bir peygamber göndereceğinin müjdesini vermişti. Hiçbir peygamber arasında bu kadar uzun bir süreç geçmemişti. 1500 yıl olduğu halde hala bir peygamber gelmedi. Çünkü gelmeyecek.

Yüce Allah insanı yarattı, ona değişik bir sürü yetenek, yetki, istek, arzu ve eğilim gücü yanında bir de hepsini yönetsin diye akıl verdi. İnsan aklın dışındaki güçlerin egemenliğine kendisini kaptırınca, akla yardımcı ve destek olmak üzere sözlü bilgi, vahiy gönderdiği peygamberler tayin etti. Burada akıl ile vahiy bilgisi arasındaki farkı belirtmek gerekmektedir. Akıl yanılmaz her zaman doğruyu söyler ve her insana verilmiştir. Her insan aklın gereğini yapmak zorundadır. Bunun için akla Allah'ın verdiği değeri vermeyen, onun yanıldığını iddia edenler, vahyin aklın yanlışlarını düzeltmek için geldiğini söyleyenler bile, akıl vahiy olmadan da Yüce Allah'ı bilebileceklerini söylemekten kaçarlar. Akla yalnız anlama yetkesi verirler ve o sadece bir anlama aletidir derler.

1978 yılında Şam'a gittim. Kütüphanede Ebu Nasr Albani hadis alimi ile tanıştım. Beni akşam evine davet etti. Gittim saat bire kadar sohbet ettik. Çoğu kez o anlattı ve konuştu. Bana hep siz kelamcılar şöyle dersiniz diye söze başladılar. Hatırladığıma göre iki mesele anlattım. Allah'ın arşa istivasında hadisçilerin tefsiri ile kelamcılarının anlattığı,

hadisçilerinkinin doğru olduğunu kelamcılarinkinin yorum (tevil) olduğu için yanlışlığını söylemişti. Dedim ki, siz kendinizinkine yorum demiyorsunuz, doğrusu sizinki yorum, bizimki de yorumdur. Ancak şunu diyebilirsiniz; bizim yorumumuz sizinkinden daha doğrudur, dedim ve artık cedelleşmeye girmedim. O zaman Albani hocaya değer verdim. Makul olanı kabul etti. Ben onlarınkini yanlış, bizimkinin doğru olduğunu iddia etmedim. İşte bu Kuran'ın tartışma yöntemi. İkinci olarak, dedim ki, siz akli yalnız anlama aleti kabul ediyorsunuz. Biz ise akli hem anlama aleti hem de müstakil hüküm verme yetkesi olan kabul ediyoruz. Sizin akli yalnız anlama aleti kabul etmeniz bize yeter, dedim. Hoca gene itiraz etmeyince, hocanın alim olduğuna kani oldum. Ahmet b. Hanbel'den daha mantıklı ve akıllı olduğunu böylece gördüm. Demek istedim ki, sen aklına göre öyle anlıyorsan, ben de aklıma göre böyle anlama hakkım olduğundan dolayı kimsenin kimseyi yanlışlama hakkı yoktur. O zaman anlamada kullanılacak kanıtlara ve dayanaklara bakmak gerekecek.

1971 yılında İslam'ın evrensel ilkeleri diye bir makale yazdım. Birinci ilke olarak Allah deyip, dürüst olanın cennete gireceğini söyledim.¹ İlk kelamcılar Mutezile, insanın aklına göre Allah'a inanma zorunluluğu olduğunu, Eşari, peygamber yüzü görmedikçe hiçbir sorumluluğu olmadığını, Maturidi, inanırsa kabul olacağını ancak zorunlu olmadığını söyledi. Her üçünün dayandığı ayet 'Biz elçi göndermedikçe, azap etmeyiz.'² Mutezile ve Maturidi elçiye akıl anlamını verdi, Eşari elçi (peygamber) dedi. Peygamber gönderilmeyen uluslar veya peygamber ulaşmayan milletler sorumlu olmayacaklarından onlara azap edilmeyeceğine göre onların durumu ne olacak? Sorumlu olmayan hayvanlar gibi mi işlem görecekler. Eşari mezhebine uyan okumuş ve okumamış

¹ 41/30-32

² 17/15

Müslümanlara göre Hz. Peygambere inanmayanlar cennete gitmeyecekler ise cehenneme mi gidecekler veya hiç bir yere de mi gitmeyecekler?

Daha önemli bir sorun da İslam dini bütün insanların dini olduğuna göre on dört asırdır, Müslüman olmayan ve şimdi hala milyarlarca Müslüman olmayan insanların durumu ne olacak? İslam kelamcıları buna da cevap vermek durumundadırlar. Ahirette teklif yoktur. Bütün nakiller yalandır.

Ben bunun cevabını buldum. Türkiye’de ve Bağdat’ta öğrenciliğimde Kuran’da mensuh ayetleri oku babam oku, canıma tak dedi. Allah vere mantık okumuştum ve oldukça da anlamıştım. Mantığın en önemli kuralı önermeler arasındaki ilişkiyi öğretir. Kuşkusuz, bu sırf sözler ve deyimler arasındaki ilişkiyi değil, en son amacı söz ile eylem arasındaki ilişkiyi, insanın sözü ile davranışı arasındaki ilişkiyi anlatır. Kuran’ı insan okuduğu ve anladığı zaman insan sözü ile işi arasındaki uyumu ve mantıklılığı, tutarlılığı anlatıp insanın kendisini kendisi ile kontrol etmektir. Diğer deyimle, kendisini kendisine kontrol ettirmektir. Çok kimsenin ağzında sakız gibi çiğneyip değerini düşürdükleri murakabetin-nefs vardır! Baktım ki, mensuh dedikleri ayetler çalışmaktadır, onların çözdükleri sorunlar geçerlidir ve meşrudur. Bunu hayata, toplumlara ve onların değişken durumlarına uygulayınca, Kuran onlara ait çözümleri ve hükümleri açıkça İslam’ın evrenselliğini gösteriyor. Tam kararımı verdim, Kuran’da mensuh, iptal edilmiş ayet olamaz, dedim.

İlk Müslümanlar dünyayı ve evreni şimdiki gibi anlama bilgileri olmadığı için Kuran’ın evrensel, bütün insanlara olan hitabını, çağrısını kısıtladılar ve onu kendileri bölgelerine göre sınırladılar. Bunu daha çok hadisçiler yaptı ve akılcılarla çatıştılar ve üçüncü hicri (9.m) asırda rivayetçiler İslam’a zihniyetlerini egemen kılmayı başardılar ve bu ege-

menliklerini bugün bile sürdürüyorlar.

Sonra dünya dinler tarihi ve kültür tarihi biraz okuyan kimse Kuran'ı, evreni ve bütün insanları ile birlikte yaratan Allah'ın kitabı olduğunu ve Kuran'ın artık Allah'ın insana tamamlanmış bildirisi olduğunu okuyan, anlayan kimse, Kuran'ın gerçekten bir bölgeye özgü ve bir ulusa has bir kitap olarak anlaması, onu kendi mezhebinin, düşüncesinin özel kitabı olarak ilan etmesi ne kadar saçma değil mi, Kuran'ı temelinden dinamitleyen bir zihniyet olduğunun sıkıntısını hala bugün çeken bütün İslam dünyası Allah'ın lanetine uğramış sayılmaz mı? Bakara suresinin 159. ayetini ve peşinden 160. ayetini niye görmüyor ve anlamıyorlar? Kendilerine tarih boyunca Cibril meleği ile vahiy gelmemiş milletler içinde Kuran'ın çağırdığı ve uyulmasını özendirdiği doğruları bulanlar, bilenler ortaya çıkmaktadır. Vahiy gelmeden önce de geldikten sonra da vahiy bilgisine vakıf olmadan doğruyu öğrenenlerin bulunması akıllarını kullanmalarıdır. Doğrular sadece ve sadece Kuran'ın içinde olmayıp Kuran'ın dışında da doğrular vardır. Akıl doğruları Kuran'sız da anlayabilir ve Allah katında da doğru kabul edilirler.

Bunları hayatım boyunca düşünmeye çalıştım ve bu inanca vardım. Allah'ı ve Kuran'ı, Allah'ın yarattığı insanı böyle anladım. Sonra bu düşündüklerimi açık seçik buldum. Kırk sekiz yıl önce Kuran'ı merhum Yaşar Kutluay'la tercüme ederken 2/62. ayetini geleneğin dışında anladım. Orada Kuran'a ve peygamberlere iman yoktur. Orada iki iman esası, Allah'a ve ahirete inanmak, bir de yararlı iş yapmak vardır ve ona göre tercüme ettik.³

On beş yıl kadar önce Şura suresinin 'Allah bir beşerle ancak vahyederek veya perde arkasından konuşur veya bir elçi gönderir, izniyle dilediğine vahyeder' (Şura 42/51)

Burada üç türlü vahiy vardır. Birincisi, her hangi bir

³ Ancak, Diyanet notta bize muvafakat etmediği için kendi fikrini kaydetti.

insana Allah vahyedebilir. Burada insana insan olarak vahyedebilir. Din söz konusu olmaz. Bu tür vahiy ilham, sezgi anlamında olup öyle bir bilginin kendisine nerden geldiğini bilmez, insanın kalbine öyle bir bilgi ve anlayış doğar ve aklına gelebilir. Okumamış basit bir adam da bir sıkıntıya düşerse veya bir şeyi bilmek zorunda kalırsa, Allah ona böyle bir bilgi verebilir. Benim başıma böyle bilgilerin geldiğinin farkına vardım. Bilim adamlarının buluşları böyle bir sezgi ile meydana gelir. Newton'un yer çekimi kanununu bulması Allah'ın burada dediği vahye göre olmuştur. Aslında vahiy gizli ve ani bilgi demektir. Tasavvufçular bunu çok aşırı kullanırlar. Benim bu konuda vardığım kural, bu tür vahiy, ilham ve sezgi ile gelen bilgiler akılla bilinen bilgilere ters olmamalıdır. Onun gerçekten bilim olduğuna akıl karar verir. İkinci tür vahiy perde arkasından konuşma Hz. Musa'ya olan hitabıdır. Üçüncü vahiy Cibril ile gönderilen vahiydir. Hz. Peygamber ve diğer peygamberler de birinci anlamdaki vahiy ile de bilgilendirilirler, insan olmalarından dolayı Hz. Peygamberin bu gibi sezgi ve anlayış anlamında bundan çok defa yararlandığını fark ettim. İnsanların çoğu bu tür vahiy bilmedikleri için, Hz. Peygambere vahiy geldiğini derler, ancak Cibril'i kastetseler de Cibril'siz de bu tür bir vahiy gelebilir.

Master ve doktora derslerini Kuran'a bağlayarak vermeye önem veririm. Bilgi teorisi dersinde iki yıl önce bir aye-te rastladım, sanki şimdiye kadar hiç okumamışım! Çünkü hep eski bilgi dolu kafayla okuduğumuz için, arada atlayıp geçiyoruz. Nisa suresinin 83. ayetinin sonunu yeni anladım. Diyor ki, 'kendilerine vahiy vermediğimiz ve peygamber göndermediğimiz bazı insanlar akıllarıyla doğruyu anlar ve şeytana asla uymazlar.' Zaten çoktan beri vahiy olmadan insan akılla doğruyu anlar ve akıl yanılmaz davasında idim. Bu ayet beni yüzde yüz destekledi. Acaba, Mutezile bu ayeti akıl düşmanı rivayetçilere karşı hiç kullanmadılar mı? Cahil eb-

leh rivayetçiler, akıl insanın, vahiy Allah'ın olduğuna inanır da, insan ile Allah'ı karşı karşıya getirir. Bilmez ki akıl da, Kuran da Allah tarafından insana verilmiştir. İkisi de Allah vergisidir. Allah insana akıl verdi, baktı ki diğer güçler insana aklını kullandırmıyor, ikinci olarak akli destekleyen vahiy gönderdi. Akıl doğruyu söyler, ancak yaptırım gücü yoktur. Vahiy aklın verdiği hükmün yapılmasının emrini getirdi ve yapımını özendirdi. Vahyin emrini kabul edip etmeme akla ait değil, insanın iradesine aittir. Vahiy iradeyi yönlendirmeye geldi. Sayısız insan görülüyor, doğruyu bildiği halde bile bile yanlış olanı yapıyor. İnsan bilerek yanlış yaptığı zaman, akli aldatmış olmuyor. Akıl hiçbir zaman yanlış doğrulamaz, yoksa akıl olmaz. Bunun için Kuran hep akli önerir ve onun dinlenmesini ve ona uyulmasını teşvik eder.

İnsanların anlayış düzeylerini Hz. Peygamberin hayatında da tespit etmek mümkün olmuştur. Kureyze oğullarına gidiş olayında bireysel değil, kümesel olarak insanlar ikiye ayrılmış, biri akli anlayışı yeğlemiş, ötekisi söz, lafızci anlayışı yeğlemiştir. Bu yalnız sözlerde olmayıp olayları anlamakta da kendini göstermiştir. Hz. Peygamberin namaz ve oruç gibi ibadetlerini az görmüş, Hz. Peygamberden daha çok yapmaya karar verenleri Hz. Peygamber isim vermeden uyarılmış, onları gerçek İslam'a uymayıp, ona zait, artık bir şey katmamaya çağırılmış olduğu halde Hz. Peygamberden sonra buna uyulmadığı ortaya çıkmıştır.

Bu lafızcılara ve akılcılara sonraları rivayetçiler, dirayetçiler, ehlurrivaye ve ehluddiraye, yani sadece nakledenler ve anlayanlar denmiştir. Doğal olarak ortaya çıkan bu kümeleşme değişik inanç farkı, sosyal oluşmalar ve yöneticilerin yararlanmaları bu iki kümeyi ehlurrivaye ve ehluddirayeyi karşı karşıya getirdi. Abbasi halifesi Memun'dan öncekiler, ehlurrivayeye destek vermişlerdi. Memun halife olunca ehluddirayeye desteğini arttırdığı gibi ehlurrivayeye karşı baskıya başladı. Kardeşi halife Mutasım

biraz daha arttırdı baskıyı, onun oğlu Vasik halife olunca daha çok baskı yaptı ve peşinden gelen halife Mutevekkil tam tersine döndü, ehluddirayeyi, o zaman Mutezile olarak ortaya çıkmıştı, tamamen yasaklamış ve aleyhlerine vaazlar ve hutbeler verdirmiştir. Böylece İslam bilim dünyasına ehlurrivaye egemen olmuş ve günümüze kadar sürüp geldi. Bu olay 861 (hicri 247) yılında olmuştur. Bu ehlurrivaye, bu tarihte üç teşkilat idi. Hadisçiler, Hz. Peygamberden aldıklarını iddia ettikleri hadisleri rivayet ettiler, tasavvufçular Allah'tan aldıklarını iddia ettikleri ilhamları rivayet ettiler, mukallit fıkıhçılar da imamlarından aldıkları içtihatları rivayet ettiler. Bu üç teşkilat akla karşı çıkmışlardı ve şimdi de 1150 yıldır akla karşı olarak çıkışlarını sürdürmektedirler. İslam'da son zamanlarda (üç yüz yıldan beri) akli gündeme getirip, çağdaş bir İslam anlayışı ortaya çıkarıp çalıştırmak isteyenler akla karşı çıkan bu ehlurrivayeçileri eleştirmek için değişik deyimler kullanırlar. Akli tatile çıkarırlar, akla suikast edenler, akli hapse tıkayanlar, ben de akli peynir gibi kavanoza koyup pinti Hamit gibi tıpa ile kapatanlar diyorum. Akli kendi uydularına yasak ederler, ancak zorla kalınca akil kelimesini telaffuz ederlerse de çalışmasını kabul etmezler. İslam dünyasının şimdiki durumunu beğenmeyip eleştirenler suçu bu üç rivayetçilere yüklerler. Tam bin yüz elli yıl oluyor. Bu kadar uzun süre egemenliklerini sürdürmelerinin baş ve son nedeni yöneticiler ve siyasiilerdir. Bu gün de ilme, düşünmeye ve akla karşı olmaları bunun tarihi geleneksel kanıtıdır.

1. İnanç ve Eylem

İslam dini iki temele dayanır. a) Biri inanç, inanma ve öbürü de b) eylem ve iştir. Kur'an bunu şu şekilde ayırır ve sınıflar: 'İnanalar ve yararlı işler işleyenler.'⁴ Bunda inanma, zihnin, aklın görevidir. Kuran'ı Kerim'in iman kelimesini çok

titizlikle kullanmasının nedeni, iman zihni bir işlem olduğu için onun gerçek olup olmama durumu vardır. Bunu şöyle anlatmaya çalışıyorum. Bir kimsenin inanıyorum ve inandım demesiyle, inanmış olması arasında şu fark vardır. İnaniyorum demekle, içinde, zihninde inanmış olduğunu bize haber veriyor. Bu verdiği haberin içinekinde uygun olup olmadığını bilmiyoruz. Bunun için onun inanıyorum demesini kabul etmemiz veya kabul etmeyişimiz, doğru olmaz. Bize susmak gerekir. Bunu Kuran'ı Kerim şöyle anlatır, denememiz, kanıt aramamız gerekir. 'İnandık deyince, sınanmadan bırakılacaklarını mı sanırlar?'⁵ İnsanın zihninde olanı Allah bildiği için, inandıklarını söyleyenlere 'İnanmadınız, de!'⁶ demişti. 'Allah'a ve ahirete inanmadıkları halde inandık diyenler vardır.'⁷

Bu kelam ilmi konusudur.

b) Dinin eylem ve işlem konusuna Kuran-ı Kerim şeriat demektedir. Kuran'ı Kerim yararlı olan işleri dağınık bir şekilde genellikle iman kelimesinden sonra söyler. Birkaç örnek:

'Ey inananlar, sizi rızıklandırdığımız hoş şeylerden yiyin.' (2/172)

'Ey inananlar, sizi rızıklandırdığımız şeylerden verin.' (2/254)

'Ey inananlar, anlaşmaları yerine getirin.' (5/1)

'Ey inananlar, Allah'a saygılı olun ve doğrularla beraber olun.' /9/119)

'İnanıp yararlı işler işleyenlere bağışlanma ve büyük ödül vardır.'

'Ey inananlar, kazandıklarınızın hoş olanlarından verin.' (2/264)

⁵ 29/2

⁶ 49/15

⁷ 2/8

‘Doğrusu, inananlar, yararlı işler yapanlar, namaz kılanlar, zekat verenler.’ (2/277)

‘İnanana ve yaralı iş yapana gelince, ona en güzel ödül vardır’. (18/88)

‘Doğrusu, inananları, yararlı iş işleyenleri Acıyıcı Olan sevgili kılar’. (19/26).

‘İnanan ve yararlı iş işleyenlere mutluluk ve güzel gelecek vardır’. (13/29)

‘İnanan ve yararlı iş işleyenler cennetlerin bahçelerinde olacaklar’. (42/22)

Kuran’ı Kerim’im kullandığı iki türlü yaptırım emri vardır. Biri, buyruk (emir) verme sigasıdır: yap gibi; öbürü de geçmiş fiil çekimini kullanarak ‘yaptılar: gibi, haber şeklinde bildirir. Böylece Kuran’ın bütün yapılması gereken hükümlerin ve işlerin hepsine geniş ve doğru yol anlamında ‘şeriat’ denmektedir.

‘Sonra seni bu konuda geniş doğru bir yola koyduk, ona uy, bilmeyenlerin arzularına uyma.’ (45/18)

Sonuç olarak, Kuran inançla ilgili ayetleri iman esaslarını bildirir. Bunlar zaman ve mekanla ilgili olmadıkları için değişmezler. Bunlar İslam dininin değişmeyen ilkelerini oluştururlar. Onlardan birini kabul etmemek, ötekilerinin kabulünü zedeler. Bunlar zihin ve aklın ilkeleri ve edimleridir. Bu iman konusunun dışında olan insanların yaptıkları, ettikleri, işledikleri bütün olayların her biri, yararlı, faydalı, doğru ve güzel olma niteliğine sahip oldukları için Kuran onların yapılmasını emreder ve bunların tümüne şeriat, geniş ve doğru yol der. Kuran’da olan bu emirler ve hükümlerden birini insan yanlış yapmış veya birini yapmamış olsa, öbürlerini etkilemez, yani insanı dinden çıkmış saymaz.

Burada önemli bir hususu açıklama gereği var. Kuran’ın eylemle ilgili hükmü şeriat sayıldığı halde, din sayılan, dinden olduğu söylenen bir hüküm şeriat sayılmaz. Ku-

ran'da yoksa o bir müçtehidin sözü ise, anlayışı ise dini hüküm sayılır, ancak şeriat sayılmadığı için kaldırılabilir ve değişebilir; ancak şeriatın aslı değişmez, duruma ve şarta göre yorumlanabilir.

Müslüman alim ve müçtehitler Kuran'ın şeriat hükümlerini uygulamak için bir bilim geliştirdiler. Buna yine Kuran'ın kullandığı bir kelimenin adını verdiler: 'Fıkh'. Bu kelimenin kök manası, söylenilenin amacını, neyi anlatmak istediğini anlamak demektir. Arapçada anlamak manasında en çok kullanılan sözcük 'fehim' sözcüğüdür. Türkçe sözlükte geçen mefhum, bundan türer ve kavram diye çevrilmiştir. Aslında anlaşılan, anlaşıldı, demektir. Fıkh'ın bir bilim haline gelmesine 204h. (819m.) de ölen İmamı Şafii'nin yazdığı 'Fıkıh İlkelerini Bilme' Usul-ül Fıkh ilmi adını verdiği bir eserle ilk defa sistemleştirmeye başladı.

İmam Şafii ilk Fıkh Usulü İlmi eserini yazdı, ancak daha ilk satırında farkına varmadığı ve günümüze kadar gelen bir yanlış yaptı. Bu yanlış temelini attığı bilimin adını koymakta oldu. Kitabın başında şeriatın kaynaklarını dört olarak sayarken onları Kuran, sünnet, icma ve kıyas olarak belirledi.

İmam Şafii'nin yaptığı yanlış kimse düzeltmedi. Bir şeriat belirleyicisi oldu, önce icma diye bir şey yok. Millet de eski yeni icmaı överek anlata anlata bitiremediler. Müçtehitlerin ittifakı olan icma Kuran'a eş şeriat kaynağı kabul edildi. Kuran'ın yorumlanır, icma yorumlanamaz kadar kesin. Bu bir cinayet değil mi? İcma nasıl şeriat sayılır?

Sonra icma bilimde kullanılamaz. Yani oyla ve oy çokluğu ile ilmi bir mesele sabit olup ilim sayılmaz. İcma yönetiminde kullanılır. Belediyelerin aldığı kararlar meclisin yaptığı kanunlarda kullanılır. Çünkü gerektiğinde hemen değiştirilir. Adını vermeyeyim, ama kitabımda adını yazdım. Biri, yedi sekiz dini hüküm sayıyor, alimlerin bunlarda ittifak ettik-

lerini bildiriyor. Dedim ki, 'bu zat yalan söylüyor.' Gençlerden biri kitabı okumuş, bana dedi ki 'yalan söylüyor demeyip de, yanlış deseniz olmaz mı idi?' Dedim ki 'alimlerin ittifakından haber veriyor, haberlerde doğru olmayana yalan denir, fikirlerde doğru olmayana yanlış denir.' Tabi Usul-ül-Fıkh'tan el-Telviḥ'i okuyan bunu anlar. Orada haber cümlelerinde yalan, inşa cümlelerinde yani emir cümlelerinde yanlış denir. İmamı Şafii'ye uyararak, şeriatın dört delili, Kuran, sünnet, icma, kıyas derken bunların hepsini birbirine eşit tutmuş olur. Sünnet Kuran'a eşit midir? Hadis insan olan peygamberlerin sözü Allah'ın sözüne eşit olursa, Hz. Peygamber İsa gibi Allah'a eşit olmaz mı? Bağdat'ta hadis imtihanında tevatür hadis'ten daha kuvvetli Hz. Peygamberin ağzından duyulan bir söz ile Kuran arasında fark olmaz. Çünkü ikisini peygamberin ağzından duymak arasında fark yoktur, dedim, imtihandan yüz aldım. 40 yıl sonra yaptığım yanlışları anladım. Çünkü insan sözünü – peygamber de olsa Allah'ın sözüne eşit tuttum. İcma Kuran'a denk midir, kıyas da öyle mi? İmamı Gazali Şafii ve Eşari olduğu halde şeriatın iki kaynağı olarak aklı ve Kuran'ı sayar. Doğrusu budur. Aklın verdiği hüküm de şeriat sayılır. İmamı Şafii'nin şeriat kaynaklarındaki bu yanlış ne kadar çok büyük yanlışların yapılmasına sebep oldu. İcmanın aslı içtihat olduğu için yapılan bütün içtihatlar hep şeriat sayıldı. Otuz beş sene önce, Abdolvahhab Hallaf'ın Usulü'nü okutup tercümesinin baş tarafına 180 sayfalık mukaddimede, şeriat ile fıkḥın ayrı olduğunu, fıkḥın şeriat olmadığını usulcülerin tanımlarını tek tek alıntılarla açıklaştım. Kimsenin umurunda olmamıştır. Okurlar, öğrenir, bilir ama anlamazlar. Çünkü bilmek ayrıdır, anlamak ayrıdır. Kuran diyor ki: "Bu ulusa ne oluyor ki, nerede ise hiçbir söz anlamıyorlar(4/78).

Bugün değil, bin yıldan beri ehlurrivaye siyasete ve siyaset de ilme hakim olduğundan bu yana, Müslüman milletlerin dünya milletleri arasındaki acıklı durumdan kurtu-

lamamalarının başat nedeni fıkıhı şeriat saymalarıdır. Bugün asıl felaket budur. Çünkü fıkıhdaki yanlış söylemeye nasıl cesaretlenebilirler, dinden çıkacaklarından korkarlar. Çünkü şeriatın anlamı budur. Kuran'daki şer'i bir hükmün yanlış olduğunu söylemeye benzer. İkisi de şeriattır. İşte yanlışlık, fıkha şeriat denmesinin sonucu budur. Usul-ül-Fıkıhı anlamamak.

Öğrencilerimden kimi dersten sonra fetva sorarlardı. Derdim ki, ben müftü değilim, git müftüye sor, ben ilim adamıyım. Çünkü müftünün sözüne uyma zorunluluğu yoktur. Ama ilim adamının sözüne uyma zorunluluğu vardır. Çünkü ilim nesneldir, gerçektir.

2. Fakihlerin Büyük Yanılgısı

Fakihler Kur'an'daki ibadet kelimesini anlamamışlardır. Fıkıhı ikiye ayırmışlar. Din işi, dünya işi. Allah'la insan arasındaki ilişkilere ibadet ve bunun dışında insanın bütün işlerine adetler dediler. Bu adetler, insanın bütün, ticaret, siyaset, alış-veriş, sosyal işleri, hepsi adetlere giriyor. Bundan büyük anlayışsızlık, aymazlık, dalgınlık olur mu? Allah'a yaklaşmak için olan ibadetlerin anlamı yoktur. Onlar Allah'ın emri olarak yapılır. Hikmetlerini Allah bilir ve ahirette de onların sevabı vardır derler. Bu ibadetler namaz, oruç ve bir de hac olur. Kuran'ın bütün felsefesi insanın dünya işlerini düzene koymak olduğu ilkesi sıfırlanıyor. Onlar hususunda olan Allah'ın emirleri ile namaz kılmaya ait emirler arasını bu şekilde ayırmak, ilk anlardan beri böyle geliyor. Bir başkanın, yöneticinin namaz kılması Müslüman olmasına yeterli olup, zulmetmesi, adam öldürmesi, bütün cinayetleri işlemesi, haram yemesi Müslümanlığına bir leke getirmiyor, diye fetva vermek İslam'a karşı en büyük cinayet ve suç olması gerekmez miydi?

Bu anlayış temelinden yanlış ve saçmadır.⁸ Kuran'da

⁸ Muhammed Mustafa Çelebi, Talil al-Ahkam ve el-Madhal li dirasetil-Fıkıhül-İslam eserlerinde bunları aymazca yazar.

ibadet Allah'ın bütün emirlerine ayrıcalıksız uymaktır ve bütün emirlerine hem inanmak şarttır, hem de onlara uymak. İşte fakihler İslam dinini böyle parçaladılar. Adalet en önemli dünya işlerini düzenlemek, namaz kılmaktan önce ve daha önemli değil midir? 1985 yılında Kuveyt'te yüksek öğretmen okulunda, Türkiye'de Din Eğitimi konusunda bir konuşma yaptım, öğretmenlerden biri Türkiye'deki laiklikten bahsetmedin, dedi. Dedim ki, sizin dininizde de laiklik vardır. Din işi, dünya işi ayırmıyor musunuz? İşte laiklik budur. Siz din işi ve dünya işi ayırımını kaldırın, ben de laikliği kaldıracam. Kimseden çıt çıkmadı. Allah Davud peygambere halifeliliği hakkaniyetle hükmetmek şartıyla verdi. Ama fıkıhçılar Kuran okumuyor ki, okusa da anlamıyor ki. Oysa namaz kılmayana Kuran'da ceza yoktur. Ama zulmedene vardır. Zalime gönül veren cehenneme girecek, yardımcı (şefaatçi) bulamayacaktır.⁹Mukallik fıkıhçılar bir de bakarsın ayağını yan basanı kafir ve dinden çıkmış sayar. Başörtüsü ile dünyayı velveleye verir. Okuduklarını öğrenemez, bildiklerini anlamazlar. Çünkü felsefeye, kelama ve mantığa düşmandırlar.

Fahreddin Razi'den sonra kelam ilmi kadıların eline geçti. Beyzavi Abdullah b. Ömer (685h. 1286m.) Tavalı ül-Envar, adlı kelam kitabı Muhassal'in kopyası; Kadı Adudiddin İci (756h. 1355m.) 'el-Mevakıf' adlı eseri aynı kopyası. Bundan sonra Kelam ilmi ilim olmaktan çıktı, akaid bilgisi oldu. Osmanlıların son döneminde medresede ıslahat yapılması tartışılırken kelam ilminde ve bir de Arapça öğretiminde ıslahat yapılması tartışılıyordu. 1949'da Ankara İlahiyat Fakültesi açıldığında kelam, mezhepler tarihine yan bir ders olarak okutuluyordu. Ben 1968'de İslam felsefesinde doçent olunca, kelam dersi hocası yoktu. Merhum Yaşar Kutluay Mezhepler Tarihi Kürsüsü başkanı ve Kelam ona bağlı idi. Beni Kelam dersini vermek üzere mezhepler tarihi

⁹ Hud, 11/113

kürsüsüne davet etti, ben de kabul ettim. İslam Felsefesinde üç doçent idik. Cavit Sunar, İbrahim Agah Çubukçu ve ben. Orada hoca sıkıntısı yoktu. Yaşar bey Silifke’de bir deniz kazasında vefat edince Mezhepler Kürsüsü başkanı oldum. Bu sefer Mezhepler Tarihi dersini Tarih profesörü Dr. Neşet bey ile İslam Felsefesi profesörü Dr. İbrahim Agah Çubukçu verdiler. Ben Kelam ve Usul-ül-Fıkh derslerini ve bir de İslam Dini Esaslarını verdim. 1974 de profesör olduğumda Kelam Kürsüsünü kurdum ve başkanı seçildim. O zamandan bu yana Kelamı tam Kelam ilmi yapmaya çalışıyorum. Böylece Türkiye’de bir Kelamcılar kadrosu yetişmiş oldu. Böylece Kelam ilmi, üniversite programlarında anabilim dalı oldu. İslam düşüncesinin yükselmesi ve çağdaşlaşması Kelam ilmindeki gelişmeye ve felsefeye bağlıdır.

Şimdi Kelam ilminde tarihten örnek alarak bir açılım daha yapmamız gerekiyor. 861 yılında Abbasi halifesi Mutevekkil, rivayetçilerin tarafını tutarak Mutezile mezhebini yani akılcılar takımını yasak edince rivayet ehli İslam’da akla karşı olarak egemen oldu. Dolayısıyla Sünnilerde akıl yasaklanmış oldu. Gazali bile Mutezile denmesin diye akıl sözcüğünü kullanmıyordu. Burada özellikle şunu vurgulamak gerekiyor. Rivayet ehlinin başını çeken hadisçi Ahmed b. Hanbel takımının yanında yer alan rivayetçi tasavvufçular da Allah’tan aldıkları ilhamları naklederler ve üçüncü olarak rivayet ehli olan mukallit fıkıhçılar* da hep imamlarından naklederler. İşte rivayetçiler denince bu üç takımı hatıra getirmelidir. Bunların özelliği akli dışlamak ve onu saf dışı bırakarak, istediklerini istedikleri kimselerden naklederek dünyayı, içinde din de olmak şartıyla idare ettiler ve hala ediyorlar.

Artık 1150 yıl sonra kelamcılar, ilk kelamcılarının yöntemini gündeme getirip akla gereken yeri vererek İslam’ın

* Fakih, aslında müçtehit demektir. Mukallide fakih denmez. Onun için mukallit fıkıhçılar demekle müçtehit fakihleri ayırıyorum.

1150 yıllık kaderini değiştirmeleri gerekir. Bunun için Usul-ül-Fıkh ilminde başlangıçta olan Kelamcıların usul sistemini de kendi alanlarına alarak fıkıh anlayışına yeni bir yön vermek görevleri olduğunu hatırlatmak gereğini duydum. Fıkıhçılar da fıkıhçıların usul yöntemini geliştirmek suretiyle İslam'a yeni bir anlayışa ön ayak olabilirler. 1150 yıldır mukallit fıkıhçılar bir şey öğrenmek için Kuran'a gitmediler ve Kuran okumadılar. İmamları okumuştur ya onların okumasına gerek yoktur. Oysa dini bir hüküm için önce Kuran'a gidilecekti. Bunu bilmez degillerdi, ama anlamadılar. Kuran'da bütün emirlere uyma ibadettir. Namaza emir ile çalışmaya, infak etmeye, yardımlaşmaya, ekin yetiştirmeye olan emirler arasında Allah'a ibadet etmiş olmak anlamında fark yoktur. İnsanın özgür iradesiyle yaptığı her işten sorguya çekilmesi hepsi ibadet olduğu içindir. Her iş hakkında dinin bir hükmü vardır. Din işi, dünya işi diye bir şey yoktur. Doğru iş ise ödüllü, yanlış iş ise cezası vardır.

Ehlurrivayetçiler, nakli esas alır ve onu öncelerler, aklın nakle tabi olduğunu söylerler ve aklın sadece bir anlama aracı ve aleti olduğunu savunurlar. Bu onların temel zihni kuralları olduğuna göre, başka bir yerde akıl şöyle der veya akla göre şöyledir, deme hakları yoktur. Akıl şöyle der, demenin anlamı akıl özgür olarak kendi ilke ve kurallarına uygun olarak, kimseye bağımlı olmadan şöyle der, demek olur ki, böyle diyen bir nakilci, kendi temel ilkesiyle çelişir ve ona ters düşer. O zaman bu çelişkiyi çözmedikçe ehlurrivayenin akla dayanma sözü geçerli olmaz.

Aklı ilk olarak, bağımlı, uydu ve köle olarak kabul ettikten sonra, ona bağımsız özgür olarak görev vermek geçersiz ve saçma olur. Akıl anlama aleti ise, insan o aleti istediği gibi kullanır. Bunun için herkes bir sözü, menkul bir ifadeyi kendi zihniyetine ve amacına göre kullanır. *Çünkü köle olan akıl efendisinin isteğini yapar.* Ancak özgün akıl, bağımlı, tabi olmayan akıl tarafsız olarak kendi özgün ilkelerine göre

düşün üretir ve ona göre yansız olacak gerçek ne ise ona göre anlar ve şaşmadan gerçeği ortaya koyar. Bunun için akılcıların özgün, bağımsız aklı, ehlurrivayenin bağımlı ve köle, araç olan akıldan, bir sözü, ifadeyi daha doğru, yansız olarak anlar ve aklın bu anlayışı evrensel Kuran evrenselliğine en uygun bir anlayış olur. Ehlurrivayenin aklının anlayışı kendilerine ait zümresel bir anlayış olur.

İslam hukuk felsefesinde iki yol takip edildiği, birinde tikelden tümele ve öbüründe tümelden tikele giden iki mantıklı yol izlendiğini eskiler ortaya koydular. Birincisine fakih müçtehitlerin, ikincisine müçtehit kelimcilerin yolu dendi.

Yedinci hicri (694h. 1294m.) asırda İbnus-Saati ile ün yapan Muzaffer b. Ahmed b. Ali ve sekizinci hicri (747h. 1346m.) asırda Sadruşşeria, Ubeydullah b. Mesud Buhari her iki yöntemi, müçtehit fakihlerin ve müçtehit kelimcilerin yöntemlerini birleştirdiler ve böylece, bunlardan sonra İslam Hukuk felsefesinde tek yöntem izlenmeye başladı. Ebul-Berekat Hafız Nesefi (710h. 1310m.) gibi bazı usulcular, fıkıhçıların yöntemini takip etmeye devam ettiler. Artık İslam dünyası içerden, özellikle yöneticilerden gelen ilim ve ahlak dışı baskılarla gerilemeye başlamıştı. Fahreddin Razi'den sonra kelim ilmi kadıların emrine girdi ve mukallit usulcular da, orijinal eser verme yerine, geçmişteki usul eserlerini özetleyip ders kitabı yaptılar. Sonra çok özet olduğu için de yazarın kendisi bile şerh yazmak zorunda kaldığı gibi on sayfalık bir makaleye büyük ciltler halinde şerhler ve hasiyeler yazıldı. İşte böylece bugünlere geldik. Arap ülkelerinde yazılan usul ders kitapları yine özet ise de ifadeleri daha kolay olduğu için şerhe gerek kalmıyor.

İslam Medeniyeti kelimciler ve felsefecilerin emekleri ve fikirleriyle kuruldu. Siyasilerin korumalarına aldıkları rivayetçiler (hadisçi, tasavvufçu ve mukallit fıkıhçı) İslam toplumuna ve ilmine hakim olunca, İslam medeniyetinin yok

olmasını başardılar. Endülüs'teki sekiz asırlık İslam medeniyetinin yıkılmasına sebep olan onların fıkıhçılarıdır. Aileleri ve aşiretleri birbirlerine düşürdüler. Akıllarını kullanmadılar. Anadolu'nun Endülüs durumuna düşmemesinin sebeplerini arayıp incelemek gerekir. Hristiyanlık dünyası bunun için çalıştığını ve bunu düşündüğünü, hem Müslümanlık davasında olanlar, hem de Türklük davasında olanların görevi bunu düşünmektir.

Bin sekiz yüz kırktan sonra Osmanlı medreselerinde yetişen müderrisler 17. ve 18. asır medrese müderrislerinden daha üstün bilgi ve anlayışta idiler.

Arapça 'Usul-ül-Fıkh' kitaplarında kimisinde edille seriyye dördttür, Şafii gibi risalesinde edillei şeriye kitap, sünnet, icma ve kıyas dediği gibi kimi de üç deyip, kitap, sünnet, icma demiştir.

Mahmud Esed'in 'Usul-ül-Fıkh' kitabında 'İlmi Fıkhın Asılları' dördttür kitap, sünnet, icmai ummet, kıyastır¹⁰, demiştir. Ali Haydar Efendi de 'İlmi Fıkh' edillei erbaadır. Kitap, sünnet, icmai ummet ve kıyastan alınmıştır.¹¹

Bu iki müderissten öğrendiğim, edillei şeriyye demeyip 'edillei fıkıh ilmi'nin kaynaklarını zikretmeleri, önemli bir anlayış ve zihniyet değişmesi ve gelişmesi olmasıdır. Edillei Şeriyye (Şeriat Kaynakları) ikidir: Akıl ve Kuran. Edilletül – Fıkh (Fıkhın Kaynakları) çoktur, yirmiye kadar çıkar. Fıkhın delilleri, içtihat yöntemleri anlamındadır.

Osmanlı İmparatorluğu üç yüz yılda batının hem askeri, hem ilmi üstünlüğü altında kalarak yıkılmıştır. Medresenin ıslah edilmesi konusundaki yazılarda Kelam ilminin yenilenmesi üzerinde durulmuştur. Aradan yüz yıl geçmiş olmasına karşılık hala Kelamda bir kıpırdama olduğu söylenebilir mi? Yüz yıl önceki medrese alimleri, İslam'ın Kelam

¹⁰ Mahmud Esed, Muhtasar Usulül-Fıkh, s.4, 1309, İstanbul.

¹¹ Ali Haydar, Durerul-Hükkam Şerh Mecelletul-Ahkam 1/15, İstanbul 1330.

ilmi ile kalkınıp ayakta durabileceğini anlamışlar. Her halde ilk Kelamcıların İslam medeniyeti kurmakta yaptıkları hizmeti biliyorlardı. Mutezilenin yasaklanmasıyla içtihat etme de yasaklanmış olmuştı. Ne yazık ki, kırk yıldır kelam profesörüyüm, kelamcılarının çoğu rivayet etkinin zihniyetinde olduğunu görmek mümkündür. Kelamın aleyhinde olanlar İslam düşüncesinde bir yenilenmenin karşısında olduklarının kanıtıdır. Düşünmenin karşıtı olmak Felsefe, Kelam ve Mantık'ın karşıtı olmak demektir. Çünkü bunlarsız düşünme düşünme olmaz.

Bunun için kelam ilminde yenilenme zihniyeti ve hareketi başlamalıdır. Her Kelam ilmi mensubu nasıl, ne gibi bir yenilik yapabilirim diye düşünmesinin dini bir görev ve en değerli bir ibadet olduğunu öncelikle kabul ederse, bu işte Allah onu başarıya ulaştırır. Kelam ilmi, akaid, inanç bilgisinden farklıdır. Benim önereceğim yöntem şudur. Orijinal büyük kelamcılarının eserlerini incelemek ve onları anlamak, sonra, modern batıda teologların ve filozofların eserlerini aslından veya tercümelerinden okuyup İslam'daki Kelam kavramları ile karşılaştırmak. Fakültelerde Şerh Akaid gibi basit kitapları daha önceki dönemde öğrenmelidir. Onlara akaid deniyor, Kelam denmiyor.

Tarihte usulcu Kelamcılarının yolunu da takip etmenin günümüz kelamcılarına ait olması gerektiğini de öneri olarak ortaya koyuyorum. Fakültelerde İslam Hukukçuları da istedikleri usul yöntemini uygulamalarını gerekli görürüm. Burada program olarak şunu ilave etmeliyim. Haftada iki saat usul ilmine yetmez. İlahiyat Fakültelerinde İslam Hukuku programına 1971 yılında değinmiştim. Şimdi burada üzerinde durmama gerek yok. Kelam bölümünün okutacağı usul konuları şunlar olmalıdır. Aslında usul birçok temel konuyu işler. Bunları ayrı bölümlere ayıracak, bölümün adının vereceği bir yenilik ve bir zihniyet önemlidir. Her bir bölüm ayrı bir ders konusu olmalıdır. Konular birer birim olarak çabuk

biter, usanç vermez. Usul-ül-Fıkh'ın önemli konularının okutulması önemlidir.

Kelam Ana Bilim dalında Usul-ül-Fıkh konularında şu dersler ayrı olarak işlenmelidir.

- 1- Şer'i deliller: Akıl, Kuran, İstihsan ve Maslahat
- 2- Hakim, hükümler konusu (hüsün ve kubuh)
- 3- Dil kuralları-kavramlar, anlam bilim (semantik), hukuk mantığı ve tefsiri
- 4- Yasa koyma ilkeleri, nedenleri, amaçları
- 5- Hukuk felsefesi dersi: hukukun özünü, mahiyetini, kökenini, geçerliliğini, ilkelerini, ödevlerini, yaşam ve bilimlerle bağlamı içindeki yerini felsefe açısından açıklamaya çalışır.¹²
- 6- Ahlak Felsefesi dersi.
- 7- Başkalarının kanunlarıyla mukayese ederek yararlanma.¹³

Bu dersler hocalarınca incelenir, ayrıntıları ortaya konur. Bu dersler İlahiyat Fakültelerinin temel dersleri olarak okunursa, İslam dünyasına asırlarca umut edilen yenilenme, kalkınma gerçekleşebilir. Yenilenmenin ilk adımı terimlerde yenilik yapma ve yeni terim üretme ve onlar üzerinde ilim ve düşün ortamı koymakla olur.

¹² Martin P.Golding, *Philosophy of Law*, New Jersey, 1975, Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 93. TDK 1979, Dias, *Jurisprudence*, Henri Riyad Tercümesi, *felsefetul-Kanun*, Beyrut, Darul-cil, 1985.

¹³ Usul kitaplarında kabul edilen 'Bizden öncekilerin şeriatı' yerine başkalarının şeriatı demenin doğru olacağını, Iraklı Prof.Dr.Salahaddin Nahi ile konuştum ve doğru olur, dedi. Zaten yapılmıyor mu?